

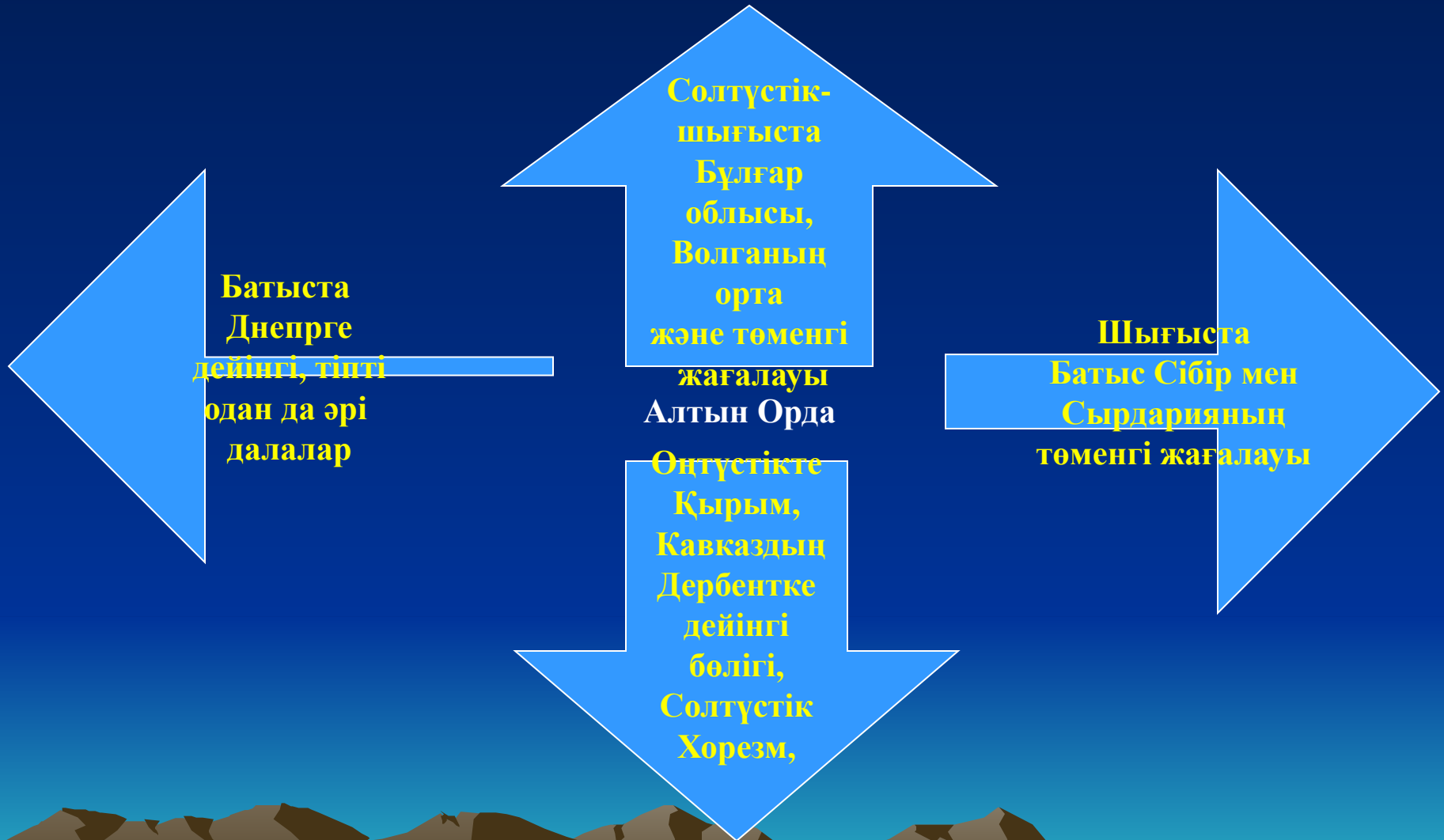
# АЛТЫН ОРДА ЕСКЕРТКІШІНІҢ ТІЛІ

- 1. Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы туралы.
- 2. Алтын Орда дәуірінде жазылған әдеби ескерткіштердің зерттелуі:
  - а/ Хорезми «Мухаббат-наме»;
  - ә/ Сеф Сарайи «Гулстан бит-турки»;
  - б/ Құтб «Хусрау уа Ширин».
- 3/ Ескерткіштер лексикасының басты ерекшелігі.
- 4/ Ескерткіштердің өзара лексикалық айырмашылықтары /лексикалық дублеттер, синонимдер/.
- 5/ Ескерткіштегі араб-парсы элементтерінің ерекшеліктері
- 6/ Қазіргі тілдер тұрғысынан көнерген сөздер.
- 7/ Қазақ тілінде сақталған сөздер.

# Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы

*XII ғ. II жартысы*  
*XV ғ. ортасы*

# Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы



# Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы

солтүстігінде бұлғар  
тайпалары

оңтүстігінде оғыздар мен  
қыпшақтар көшіп  
жүрген

# Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы

## ҚАЗАҚСТАН

оңтүстік-  
шығыс  
бөлігінде  
үйсіндер

Сырдария өзенінің  
орта ағысында  
және  
оның солтүстік  
жағында  
қаңлылар

қалған бөлігінде  
арғын,  
қыпшақ, қоңырат,  
найман, кердері,  
дулат, алшын,  
керей

# Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы

**Батый хан**  
**/1237-1256/**

Еділ  
бойында  
Сарай  
қаласын  
салдырған

**Өзбек хан**  
**/1312-1342/**

сандаған  
ғимараттар,  
мешіттер,  
медреселер,  
сарайлар,  
қалалар  
салып  
көркейтеді

**Алтын  
Орданың  
гүлденген  
кезеңі**

**Берке хан**  
**/1257-1266/**

ислам  
дінін  
қабылдау  
ы  
мемлекетт  
ің  
дамуына  
ықпал етті

**Жәнібек хан**  
**/1342-1357/**

# Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы

АЛТЫН  
ОРДА

айобидтер  
әулетіне  
қызмет ететін  
әскери  
гвардия түркі  
тілінде

МӘМЛҮК  
ЕГИПЕТІ

сөйлейтін  
жауынгер-  
құлдардан

жасақталған

әр түрлі  
жолдармен  
келген  
түркілік  
саудагерлер,  
ғалымдар,  
ақындар,  
жазушылар,  
қолөнершілер

сыртқы саяси  
жағдай

# Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы

Алтын Орда,  
Мәмлүк Египеті

Хорезми  
«Мухаббат-  
наме»

Сейф Сарайи  
“Гүлстан бит-  
турки”

Құтб “Хусрау уа  
Ширин”



# Ескерткіштер лексикасының басты ерекшелігі

Аралас тілде  
жазылған  
/диалектілік  
элементтер  
жарыса  
қолданылған/

**ОҒЫЗ**  
диалектілік  
элементтер

**ҚЫПШАҚ**  
диалектілік  
элементтер

**ҚАРЛҰҚ-ҰҒЫР**  
диалектілік  
элементтер

# Ескерткіштер лексикасының басты ерекшелігі

Аралас тілде жазылу /диалектілік элементтердің жарыса қолданылу/ себептері:

Тығыз қатынас жасаудың арқасында бір диалектіден екінші диалектіге сөздер ауысып отырған.

Ақындар мен жазушылар өз тарапынан шығармаларына өзі сөйлейтін диалекті сөздерді енгізіп отырған

Біздің заманымызға жеткен орта ғасыр ескерткіштері бірнеше көшірмелердің қолынан өткен

# Ескерткіштегі араб-парсы элементтер

Түркі халықтарында бұрын-сонды болмаған ұғымдар мен зат атаулары ескерткіштерге араб-парсы сөздері арқылы берілген

Стилистика талабына байланысты

Ақындарға түркі сөздерін тыңнан ұйқастырып жатқаннан гөрі дайын ұйқастарды аласалу жеңіл болған.

Ақын-жазушылар араб-парсы тілін жақсы

Өлең өлшеміне байланысты

# Қазіргі тілдер тұрғысынан көнерген сөздер

- **Фонетикалық еркешеліктер:**
- **1. З** белгісі бойынша көнерген сөздер: *кәз /киіну/, кәзгү /киім/, кәзик /киік/, кәзин /кейін/* т.б. XIII құрамында **з** дыбысы бар сөздер жиі кездеседі.
  - **2. З – Д-Й** варианты жарыса қолданылған: *азақ-адақ-айақ, қазаи-қадаи-қайаи /туысқан/, боз-бод-бой* т.б.
- **3/ Н**-белгісі бойынша көнерген сөздер: *қанда – қайда, қандан –қайдан, йашрун, толуын, ақурн* т.б.
  - **4/ Г** белгісі бойынша көнерген сөздер: *йаһурғақ-жапырақ, йоғурған-көрпе, арығ-таза, сарығ-сары, қапуғ-қақпа, сувсағ-шөлдеу* т.б.

# Қазіргі тілдер тұрғысынан көнерген сөздер

## Морфологиялық ерекшеліктер:

- **1/ Түбірі өзгеріске ұшыраған көнерген сөздер:** *ев –үй, йығ –жау, өк-ой*
- **2/ «Е» көмекші етістігінің «ер» толық тұлғасында қолданылуынан өрбіген көне формалар:** *ер – ерди, ермиш, еркән, еркин, ерсә, ерүр* т.б.
- **3/ Синонимдес немесе антонимдес сөздер қосарланып келген көнерген сөздер:** *езгү-йаман, кезим-тон, оң-кезин* т.б. Мұндай қос сөздердің бір сыңары архаизм болса, екінші сыңары қазіргі тілдеріде бар.
- **4/ Туынды түбірлердің көнеруі:** *анча, олтур – отыр, өртүклу –жасырын, ажунлуг –дүниелік игилик -аурулы, йаңлығ – сияқты* т.б. Келтірілген мысалдардағы жұрнақтар қазіргі түркі тілдерінде жиі қолданылады.
- **5/ - ли жұрнағы қазіргі сын есімнің -гі жұрнағының қызметін атқарған көнерген сөздер** *Түнли – түнгі XIII.*

# Қазіргі тілдер тұрғысынан көнерген сөздер

- **Семантикалық ерекшеліктер:**
- **1/ Омомнимдес, көп мағыналы сөздер:** XIII-да *үндә* - сөзі *шақыр* деген мағынада, ал *йаш* сөзі *шикі*, және *көк шөп* деген мағынада жұмсалған. Қазақ тілінде *үнде*, *жас* сөзі кездескенімен, олардың мағынасы басқа.
- **2/ Ауыспалы мағыналы сөздер:** *Қопар* – қазіргі кезде *қопару*, *төңкеріп тастау* деген мағынаны білдіреді. Ал ескерткіштер тілінде бұл сөздің мағынасы *салу*, *орнату* дегенді білдіреді. *Йигит* сөзінің мағынасы – *жас*. *Йигит қыз* тіркесі қазақ тілінде *жас қыз* түрінде түсіндіріледі. *Тез* – *тітіркендір* мағынасында қолданылған.

# Қазақ тілінде сақталған сөздер

- ◆ 1. **Ғ - У** ағыз –ауыз, ағыр-ауыр, бағыр-бауыр, бағ-бау т. б.
- ◆ 2. **Ғ - -** қырағу – қыра-у, сарығ –сары-, тарғақ- тара-қ, т.б
- ◆ 3. **Қ – Ғ // Ғ-Қ** ақар- ағар, ақыт-ағыт, сақақ-сағақ тоқуз-тоғыз т.б. тарға-тарқа, толуғ-толық, уруғ-ұрық т. б
- ◆ 4. **Ғ - Й** сығын-сыйын, сығ- сый т.б
- ◆ 5. **Ш - С** ешик-есік, таш-тас т.б.
- ◆ 6. **Й - Ж** йер-жер, йел-жол, йалған-жалған т. б.
- ◆ 7. **Б - М** бойун-мойын, буз-мұз т.б.
- ◆ 8. **У - Ы** алтун-алтын, отун-отын т.б.

# АЛТЫН ОРДА ЕСКЕРТКІШІНІҢ ТІЛІ

## I топ

1-сұрақ 1. Алтын Орданың тарихи, мәдени жағдайы және этникалық құрамы туралы.

3-сұрақ 2. Ескерткіштер лексикасының басты ерекшелігі.

5-сұрақ 3. Ескерткіштегі араб-парсы элементтерінің ерекшеліктері

7-сұрақ 4. Қазақ тілінде сақталған сөздер

## II топ

2-сұрақ 1. Алтын Орда дәуірінде жазылған әдеби ескерткіштердің зерттелуі:

а/ Хорезми «Мухаббат-наме»;

ә/ Сеф Сарай «Гулстан бит-турки»;

б/ Құтб «Хусрау уа Ширин».

4-сұрақ 2. Ескерткіштердің өзара лексикалық айырмашылықтары /лексикалық дублеттер, синонимдер

6-сұрақ 3. Қазіргі тілдер тұрғысынан көнерген сөздер.



**аралас тілде**

**жазылғандығ**

**ы**

**XI ғасырдағы  
Қарахан  
мемлекеті  
дәуіріндегі  
ескерткіштерге  
қарағанда, араб,  
парсы  
элементтерінің  
көп енуі**

**қазіргі  
тілдердің  
тұрғысынан  
көнерген  
элементтердің  
мол ұшырауы.**